

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОПОСІВ СТОЛИЦІ / МІСТА / МІСТЕЧКА В АНГЛІЙСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Сизоненко Н. А.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджується урбаністичний топос у британському історичному романі доби постмодернізму. Проаналізовано питання ідейно-поетикальних аспектів міської географії і образної картографії (картування). Метою статті є порівняльний аналіз топосів британських столиці, міста і містечка на прикладі певного пласту романістики.

Ключові слова: урбаністичний топос, історіографічна мета проза, постмодерністський.

The article explores urbanistic topos in British historiographic metaspfiction of postmodernism. The problem of poetical aspects of city geography and imaging cartography is analysed. The aim of the article is comparative analysis of topoi of British capital, city and town.

Keywords: urbanistic topos, historiographic metafiction, postmodern.

Питання ідейно-поетикальних аспектів міської географії і образної картографії (картування) широко досліджене в розвідках Р. Барта, М. Бютора, В. Беньяміна, Ю Лотмана та ін. До проблеми тексту міста в англійській історіографічній метапрозі зверталися С. Онега, Н. Соловйова, Г. Колесник, Т. Кононенко та ін. Образна картографія займає чільне місце в історіографічній метапрозі (термін Л. Хатчен). Такий тип оповіді є варіантом історичного роману доби постмодернізму з наголосом на саморефлексії як літератури, так і історіографії. У ньому через взаємообмін між минулим і теперішнім актуалізується і розгортається дискурс міста у фікційному світі роману. Взаємодія різних частин єдиної “сітки” міста (будинків, вулиць, районів, вуличних знаків, транспортних засобів тощо) проектується не лише на географічний / антропологічний / соціокультурний простори, але й на часовий.

Урбаністична географія сучасних британських історичних романів умовно зосереджується на двох полюсах, представлених Лондоном і провінційними містами. Варто зазначити, що при цьому не наголошено на опозиції “столиця / провінція”. Вагомою причиною невиявлення їхнього протистояння є так званий “концепт місця” (“відчуття місця”). Говорячи про цей феномен, британська дослідниця Карен Х'юїтт зазначає: “У сільській місцевості збереглося багато слідів діяльності попередніх поколінь; у містах у величезній кількості збереглися старі будівлі, а наші традиції і ритуали не відірвані від землі, на якій зародилися... Це дозволяє нам говорити про відчуття “місця” в англійців..., про те, як важливо передати це особливе і притаманне певному регіону відчуття, яке присутнє в усіх творах” [9, с. 66]. Отже, досконале (пі)знання території, на якій проживаєш, дозволяє англійцеві (як правило, англосаксонського походження) бути впевненому у власному корінні і вільніше орієнтуватися в сучасному просторі.

Столиця Британії – популярний пункт початку оповіді багатьох сучасних англійських романів, зокрема і творів на історичну тематику. Лондон є місцем просторового існування героїв творчості Дж. Вінтерсон, А. Байєтт, Р. Трімейн, Дж. Фаулза та ін. Однак найвідомішим сучасним “істориком” Лондона (“Mr. London History Himself”, як його називають літературні критики), безперечно, є Пітер Акройд, у романах якого британська столиця – це персонаж, який поряд з антропоморфними істотами діє, змінюється, впливає на інших, оповідає.

Проаналізуємо стратегії створення і функціонування образу британської столиці в романах Дж. Вінтерсон “Якої статі вишня?”, П. Акройда “Ден Лено і Голем з Лаймхауса”, “Будинок доктора Ді” та “Хоксмур”, Р. Трімейн “Реставрація”, А. Байєтт “Одержимість” та Дж. Фаулза

“Жінка французького лейтенанта”. Оповідь у романах центрована на різних часових відрізках – доба Ренесансу, початок XVIII ст., вікторіанство, сьогодення. Перша особливість зображення Лондона в цих творах – це те, що письменники намагаються показати інший Лондон, не респектабельну столицю і її жителів, які достойні звання “лондонець”, але нічні вулиці, прокурені паби і клуби з криміногенною репутацією, брудні стічні канали тощо. Населяють цей Лондон убивці, маніяки, актори мюзик-холу (неповажна професія за часів вікторіанства), люди нетрадиційної сексуальної орієнтації чи маргінального роду занять – алхімік і природознавець (у часи Ренесансу означало майже “чаклун”, особливо з огляду на їхні колекції і кунсткамери).

Районованість і просторовість теж відіграють істотну сюжетотвірну роль. Ю. Лотман, досліджуючи хронотоп у літературних творах, говорить про структурування зовнішнього простору, особливо виділяє прикордонні локуси: місця загального користування, стадіони, кладовища, у сенсі вертикальної орієнтації це будуть горища і підвали, у сучасному місті – метро [5, с. 189]. У романах П. Акройда проміжними утвореннями між землею і повітрям, маргінальними локусами між часовими пластами і суспільними стереотипами, лімінальним простором є льох у будинку, тунель метро, напівпідвальний нічний клуб. Перебуваючи там, персонажі характеризуються станом оніричності. Маргінальними є також і кордони міста чи селища, за межею поселення мають жити чаклуни, ковалі та мірошники [5, с. 189].

Можливо, саме тому П. Акройд “поселив” доктора Ді в Кларкенвелі, а натуралісти і дослідники Традескант і Йордан з роману Дж. Вінтерсон “Якої статі вишня?” жили в Ламбеті. У часи Ренесансу ці райони відмічалися на мапі за Лондонською стіною і мали непевну соціальну репутацію – притулок знедолених, алхіміків, тих, хто не бажав жити за законом. Навіть коли британська столиця проковтнула Кларкенвел, Ламбет, Лаймхаус і Вайтчепел, суспільний статус цих районів і їхніх жителів визначався минулим, тобто перебуванням за межами міста, а, отже, на кордоні реального і магічного. “Нормальний” простір має не тільки географічні, але й часові кордони. За його межею перебуває нічний час. “Нічний світ” міста також міститься на межі простору культури чи за його межею. Цей травестований світ орієнтований на антиповедінку [5, с. 189]. Саме в такому граничному просторі Лондона – уночі, на кладовищі, у напівпідвальному нічному клубі, у льосі будинку – перебувають персонажі романів П. Акройда.

Г. Тульчинський так характеризує перехідний граничний стан: “Лімінальність включає в себе зміни: соціального статусу, цінностей і норм, ідентичності... і самосвідомості, осмислення і розуміння, свідомості, мовної практики” [6, с. 278]. Змінена ідентичність Деніела (гомосексуаліст-травесті вночі, дослідник-історик удень), переоцінка цінностей Метью (агресивний секс з повією) є ознаками їхнього перебування в таких ситуаціях. У лімінальному просторі відбуваються майже всі події іншого роману П. Акройда “Ден Лено і Голем з Лаймхауса”. У травестованому світі мюзик-холів пізнього вікторіанства антиповедінка Дена Лено, коли він перевдягається жінкою і виступає на сцені, залишається в рамках театрального дискурсу і будинку, однак Елізабет порушує межу між просторами – змінюючи ідентичність, зовнішність, проникає на вулиці Лондона, де чинить криваві вбивства.

Гіперпростір у постмодерністських історичних романах реалізується також у топосі міста. У квазіісторичних романах про добу Ренесансу місто наперед видається читачеві проекцією ренесансної веселості і розкутості – помітними картографічними маркерами виступають не вулиці, а таверни, місця театральних видовищ тощо. На цьому фоні присутня і топоніміка влади – репрезентація влади набуває не просто видовищного, але й вербального характеру. Згадуються назви королівських палаців, Темза неодноразово змальовується не просто як річка, але як транспортна магістраль вінченосної особи, та й сам Лондон – не просто велике місто, а столиця, місцеперебування короля чи королеви. Влада набуває просторової форми.

Одночасно із цим ренесансне місто уподібнюється до мапи людської біографії: *“Я зустрів дівчину на вулиці Темзи, я залився до неї на Тауер-стріт, я обвинчався з нею в церкві Св. Дунстана. У Хрестоносців я поховав моїх мертвонароджених дітей, двох хлопчиків і дівчинку, а за боковими воротами вулиці Майноріс я упокоїв моїх братів”* (11, с. 62). Вікторіанське ж місто, побавлене явного владного акценту, набуває інтертекстуального забарвлення – воно є живою історією. Місця Лаймхаус, Вайтчепел, що розміщалися за стінами міста, перетворюються на арену кривавих вбивств. Елізабет Крі переносить оповідь Де Квінсі *“Вбивство як одне з витончених мистецтв”* у реальне життя фікціонального світу Акройда. Тому в романі (11, с. 274) згадуються фінальні слова його есе про центр квадрімуму, перетин чотирьох доріг, місце, де ховають вбивцю – *“І над ним шумить без увагу суєта вічно невтомного Лондона”* (3).

Однак на сторінках романів існує й інший, респектабельний Лондон – Британський музей, бібліотеки, клуби для джентльменів, центральні райони. Це – справжній *“вікторіанський”* Лондон, у якому проживають герої романів А. Байєтт та Дж. Фаулза. Площини як минулого, так і теперішнього в романі *“Одержимість”* топографічно зосереджені саме в такій частині британської столиці: фіктивна поетеса Крістабель ЛаМотт живе в багатому районі Річмонді, у бібліотеці Британського музею проводять багато часу сучасні літературні критики – персонажі роману; у будинку вікторіанських часів відносно центрального району винаймає квартиру Роланд, протагоніст площини сучасності, його подруга Вел зустрічається з адвокатом у солідному ресторані і на іподромі – топоніми маркерами класовості / ієрархічності британського суспільства пронизаний увесь текст роману.

Таким спочатку постає Лондон і у творі Дж. Фаулза *“Жінка французького лейтенанта”* – Чарльз після прибуття до столиці відвідує свого майбутнього тестя в його розкішному міському особняку, потім прямує до клубу в районі Сент Джеймс, проходить повз Гайд-Парк. Але поступово перед читачами постає інше місто. Лондон парадоксальним чином поділяється на два моральні простори – навіть центральні райони вміщують у собі такі будинки, ба, навіть сторони вулиць, де добropорядні жінки не дозволять собі з’явитися і куди чоловіки відправляються затемна. Саме коли починає сутеніти, Чарльз відчуває ще один складник лондонського повітря – *“запах гріха”* (7, с. 291). У цьому публічному просторі він зустрічається з повією. Такою постає столиця у іншому романі Дж. Фаулза *“Хробак”* – бордель, який його найпопулярніша принада Фанні-Луїза з радістю покинула: *“...чим далі ми були від Лондона, тим відрадніше робилося мені на серці. Неначе я покинула Содом...”* (8, с. 407). Про лондонські борделі часів Ренесансу згадується і в романах Дж. Вінтерсон *“Якої статі вишня?”* та П. Акройда *“Будинок доктора Ді”*.

Ще одна прикмета *“лондонського тексту”* сьогодення – якщо письменники, які творять у руслі історіографічної метапрози, звертаються до теми столиці XVII ст., то неодмінно в оповідь вплітаються згадки про чуму та Лондонську пожежу. Лондон до 1666 року, згідно з його *“біографом”* П. Акройдом, горів понад 15 разів, і його жителі з часом спокійно ставилися до цього постійного супутника міста, якого навіть нарекли *“Вогняним королем”*: спали, спостерігали, вели комерційні справи тощо [1, с. 252–255]. Однак саме чуму і пожежу 1666 року більшість лондонців сприйняла як кару за гріхи і очищення.

Загальне звучання розділів про епідемію в романах досить мінорне: у зачумленому Лондоні Дж. Вінтерсон *“Якої статі вишня?”* та Р. Трімейн *“Реставрація”* владно царює Смерть – мертві заскорублі тіла, дим від спалених трупів, темна кольорова гама: *“Чума поглинула Лондон. Мерці просто розпирають місто. В кожному будинку – нерухомі тіла, а на вулиці, що на південь від нас – єдині тіла, які можна знайти – мертві”* (16, с. 238). Загальне звучання частин романів про пожежу, навпаки, більш оптимістичне: позитивні зміни за допомогою вогню або в полум’ї – універсальний мотив очищення, що сягає корінням міфології прадавніх часів. Як слушно розмірковує Г. Башляр, *“Велике перетворення його Величності Полум’я в його*

Величність Ніщо. Чи не є цей великий усеосяжний вогонь гарантією повного очищення? А очиститися, чи не означає це відродитися?” [2, с. 112]. Лондон дійсно очистився і відродився після полум'я – почалася його реконструкція і будівництво.

Водночас з активним розгортанням лондонського тексту автори послуговуються іншим прийомом – висиланням персонажу зі столиці або поселенням його в маленькому містечку чи в сільській місцевості, внаслідок чого фікційний світ набуває іншого дискурсивного забарвлення. Функціональне значення такого підходу полягає в перенесенні акцентів не лише у просторовому вимірі, але й в ідейно-естетичному.

Класифікація певного поселення (місто чи містечко) визначається адміністративним та історичним факторами. Містом (city) вважається поселення міського типу, де є собор (cathedral), середньовічне місто і містечко в Британії засновувалися королівською хартією, яка надавала місту його статус і право проводити ярмарки. Кількість жителів при цьому не є основною характеристикою. Згідно з переписом 2001 року деякі села (за статусом) нараховували більше 15 000, іноді 21 000 мешканців, тоді як населення містечка Пікерінг ніколи не було більше 7 000, а у старовинному місті Кентербері (із собором) – 42 000.

Невелике містечко 1736 року описане в романі Дж. Фаулза “Хробак”: *“Через чверть години п'ятеро вершників під'їхали до околиці маленького містечка К. Не будучи містом у теперішньому розумінні цього слова, воно... мало цей статус – по-перше, завдяки тому, що мешканців у ньому виявилось на сотню – дві більше, ніж у будь-якому із сел цього малонаселеного краю. По-друге, завдяки старовинній хартії, дарованій йому чотириста років тому назад, коли його майбутнє малювалося у рожевому кольорі. Хоч би як смішно, по праву, наданому йому тією ж хартією, постійно сонний міський голова і крихітна міська рада і досі обирали двох своїх земляків до палати обцин. У місті проживало декілька крамарів і ремісників, кожену неділю відкривався ринок, був заїжджий двір... Була тут і старезна школа – якщо можна було назвати школою семеро хлопчиків і вчителя похилих літ... Оце й усі міські визначні місця. Щодо іншого, так це було справжнісіньке село”* (8, с. 21). Далі Дж. Фаулз розповідає про величну церкву і економічні новини майже за останні сто років. Як бачимо, автор зберігає основний адміністративно-соціальний опис міста: кількість мешканців, статус, ринок, школа. Він згадує городян, які прискіпливо розглядають незнайомих, перехожі зупиняються, вікна будинків заліплені людьми: *“...так дивляться на іноземців, які не викликають довіри”* (8, с. 25).

Однак сама назва скорочена до заголовної букви К., чим підкреслюється неважливість цього населеного пункту як у географічному плані, так і на рівні дієгези. Простір містечка звукується до простору заїжджого двору, де зупинилися подорожні. Якщо інші міста згадуються назвою (*“Розкажіть про ту другу ніч в Еймсбері”* (8, с. 410) чи *“Що трапилось в Уйнкантоні?”* (8, с. 428), то містечко К. лише у зв'язку з подіями на заїжджому дворі: *“Ми з ним про це здогадувалися ще до прибуття в “Чорний олень”* (8, с. 221). *“Чорний олень”* (тобто заїжджий двір) уперше вводиться в текст як старий кам'яний будинок з вивіскою, над дверима якого намальований чорний олень. Лише через п'ятдесят сторінок тексту роману і два місяця після описаних подій у темпоральному вимірі згадується назва цього місця, яка повністю відповідає вивісці. Читачеві важко провести паралель між малюнком і назвою, але для городянина XVIII ст. досить було першого – силуетного, тобто візуального, а не вербального знака одного з основних топосних маркерів містечка.

До таких маркерів звичайно відносять церкву, ринкову площу, ратушу тощо. З приводу застосування і функціонування таких маркерів варто розглянути роман Г. Свіфта “Водозем'я” з фіктивним населеним пунктом Гілдсі в болотистому районі Англії – Фенлендз. Згадуючи в тексті це містечко, автор постійно посилається на свого роду адміністративні ознаки цього поселення – ринкова площа (14, с. 187), пожежна частина (14, с. 151), 23 паби (14, с. 149), портові доки (14, с. 76), посада міського голови (14, с. 78). Однак такі маркери не вирізняють

місто в географічній сітці роману. Позірна рухливість городян по місту і жителів між поселеннями в оповідному світі “Водозем’я” не створює враження мобільності, мінливості, постійного розширення міського простору. Гілдсе зливається із самою територією, в тексті майже не відчувається вододілу між містом чи селом. Відбувається злиття літературних і географічних кордонів болотистої місцевості, розмиття адміністративних меж, зведення їх до однієї територіальної одиниці – Фенлендз.

На сторінках романів поряд з іншими містами згадуються курортні містечка. Іноді персонажі “втікають” туди, щоб відпочити від лондонської метушні і осмислити своє життя. Так, Мерівел, протагоніст роману Р. Трімейн “Реставрація”, втративши статус королівського фаворита, їде до Бату “...в надії, що сірчисті води змиють з моїх думок відчуття відчаю” (15, с. 185). Ернестіна, героїня твору Дж. Фаулза “Жінка французького лейтенанта”, перебуває в Лайм-Ріджісі з метою “...набратися сил перед майбутнім заміжжям” (7, с. 27). Центральні персонажі роману А. Байетт “Одержимість” подорожують курортними містечками Пікерінг, Скарборо та ін. У площині минулого герої Рендольф Еш і Крістабель ЛаМотт (поети епохи вікторіанства) відправляються в подорож для того, щоб приховати свій зв’язок, несанкціонований суспільною мораллю, оскільки Рендольф одружений з іншою. Герої площини сучасності Роланд і Мод детально простежують цю подорож як у географічному, так і літературному плані, порівнюючи віршовані рядки з місцями, у яких побували поети.

У таких містечках, крім згаданих топоічних маркерів, фігурує набережна, що окреслює кордони міста, відділяє сушу від води. Для острівної Британії ця дихотомія має особливе значення. Набережна є свого роду лімінальною зоною, “ненормальним” простором, де відбуваються зміни різного плану. Як правило, набережна будь-якого містечка звичайно не широка, проте укріплена від розмивання, з неї відкривається неозоре море, що іноді непомітно переходить у небо, оскільки ця частина міського краєвиду не закривається будинками. Таким чином, цей простір є місцем взаємопроникнення трьох стихій – землі, води і повітря. Роман “Жінка французького лейтенанта” починається з набережної Кобб (Cobb) у Лайм-Ріджісі, де Чарльз уперше зустрічає Сару – неспокій стихій створює особливу романтичну атмосферу, у якій типовий вікторіанець споглядає “нетипову” вікторіанську дівчину. З набережної під назвою Фронт (Front) курортного містечка Маргейт починається оповідна канва “Ангелу шлюбу” А. Байетт. У цьому творі медіум місіс Папагай повертається додому зі спиритичного сеансу. У небі їй увижається ангел із сонячним обличчям і вогняними ступнями (13, с. 164) – до трьох стихій додається четверта, вогонь.

Майже всі приморські міста чи містечка, які згадуються в романах, мають давню історію, що сягає корінням римських часів. На курорти вони почали перетворюватися, починаючи з елизаветинських часів. Історичне минуле, близькість води, функціональне навантаження (відпочинок) створюють певну атмосферу спокою і розслабленості без підкресленої нудьги маленьких (але не приморських) містечок, що відображається в авторській оповідній манері. Як правило, персонажі “стартують” з Лондона – галопом на коні, на високій швидкості на “Мерседесі” чи швидким потягом. Тікати недалеко, ці місця розташовані на відстані не більше 200 кілометрів від столиці, а якість англійських доріг здавна відзначалася всіма подорожніми. Тому втомленості від дороги немає, однак поступово темп і ритмічний малюнок текстової канви набуває сповільненості і позбавляється різкості. Перебування в Баті – найспокійніша частина роману “Реставрація”, що знаходить віддзеркалення і на рівні синтаксису – речення порівняно з іншими розділами довшають. Спогади головного героя про Лондон теж уповільнюються, неначе течія води, біля якої він відпочиває.

Поряд з проаналізованими варіантами топоісів англійської столиці і невеликого містечка, на сторінках історіографічних метароманів розгортається картина сільського життя. Літературну сільську місцевість Англії можна умовно поділити на два світи – власне село / village (де є церква)

чи маленьке село / hamlet (де її немає) і аристократичний заміський маєток. У романі А. Байєтт “Морфо Євгенія” спостерігається повне замовчування міської культури (13). Міста згадуються лише назвами і коротким визначенням функції – звідти привезли матерію на сукню (економічний фактор) чи в певному місті-порту перебуває корабель (географічний фактор). Простір роману звужується до замкненого локусу маєтку. Частково в подібному просторі перебувають і герої роману А. Байєтт “Одержимість” та Р. Трімейн “Реставрація”.

Змалювання життя в маєтку і прилеглої сільської місцевості – традиційний літературний прийом оповіді про країну великих землевласників, згадаймо творчість Д. Остен, Т. Гарді та ін. Романи, дія яких там відбувається, як реалістичні, так і постмодерністські, характеризуються просторовою замкнутістю, сприйняттям мешканцями цього маєтку будь-якого незнайомця насторожено, іноді як можливого ворога чи як провісника несподіваних або неприємних новин. Однак в історіографічній метапрозі порушується хронологічність і лінійність оповіді, а відтак, і територіальна цілісність маєтку, начебто “розпорошеного” на сторінках романів. Тому іноді опис його частин, уведений у текст без згадки загальної назви, сприймається відокремлено.

Відзначимо і факт відсутності або скорочення пейзажних пасажів, пов’язаних із сільською місцевістю. Якщо в традиційних історичних романах, наприклад, у творчості В. Скотта, опетизований, насичений пейзаж відіграє важливу роль і органічно пов’язаний з історичними подіями, зображеними в романах [4, с. 180–181], то в постмодерністських історичних романах спостерігається поступовий відхід від цього оповідного прийому. Так, у романах пейзаж зводиться до кількох рядків, до опису кліматичних умов чи сезонного характеру природи. Водночас зберігається загальний пейзажно-природний фон місцевості Англії, про яку ведеться оповідь у творах: вересове пустище південного заходу Англії в романі “Хробак”, кліматичні особливості, рівнинність, болотистість Фенлендз у “Водозем’ї” Г. Свіфта та в “Реставрації” Р. Трімейн, пронизливий морський вітер курортного Лайм-Ріджісу на початку “Жінки французького лейтенанта” Дж. Фаулза.

Отже, географія постмодерністських історичних романів не виходить за межі історичної території Англії. Це можна пояснити бажанням осягнути саме англійське минуле, а не британське. Культурний ландшафт міст не обмежується зосередженістю лише на Лондоні, у багатьох романах центр тяжіння переміщається до невеликих міст або курортних містечок. При цьому варто зауважити, що не відзначено яскравої опозиції “місто / село” чи “столиця / провінція”. Образне картування Лондона не зводиться лише до культурних об’єктів. Британська столиця на сторінках романів є водночас місцем взаємопроникнення соціального, фізичного і морального простору з інтертекстуальним забарвленням. Для зображення столиці характерні рухливість, мобільність, дієвість, пов’язані з розмірами і семіотичним навантаженням центру. Образи курортних міст позначені розслабленістю і спокоєм.

Література

1. Акройд П. Лондон: Биография / Питер Акройд; [пер. с англ. В. Бабков, Л. Мотылев]. – М. : Издательство Ольги Морозовой, 2007. – 896 с.
2. Башляр Г. Фрагменти поэтики вогню / Гастон Башляр; [пер. з фр. Р. В. Мардер]. – Харків : Фоліо, 2004. – 144 с.
3. Де Квинси Т. Убийство как одно из изящных искусств / [пер. с англ. С. Л. Сухарева]. – М. : “Наука”, Научно-издательский центр “Ладомир”, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://biblioteka.org.ua/book.php?id=11200011248p=0>.
4. История зарубежной литературы XX века: Учеб. / Под ред. Л. Г. Михайловой и Я. Н. Засурского. – М. : ТК Велби, 2003. – 544 с.
5. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

6. Тульчинский Г. Л. Тело свободы / Г. Л. Тульчинский // М. Н. Эпштейн *Философия тела*. Г. Л. Тульчинский *Тело свободы*. – СПб. : Алетейя, 2006. – С. 195–391.
7. Фаулз Дж. Подруга французского лейтенанта : [роман] / Джон Фаулз; [пер. с англ. М. Беккер и И. Комарова]. – М. : Правда, 1990. – 480 с.
8. Фаулз Дж. Червь Фаулз : [роман] / Джон Фаулз; [пер. с англ. В. Ланчикова]. – М. : АСТ МОСКВА, 2007. – 605 с.
9. Хьюитт К. Современный английский роман в контексте культуры. Комментарий как форма преподавания / К. Хьюитт; пер. с англ. Н. Эйдельман. – Вопросы литературы. – Сентябрь-октябрь, 2007. – № 5. – С. 46–72.

Джерела ілюстративного матеріалу

10. Ackroyd P. *Dan Leno and the Limehouse Golem*. – L. : Minerva, 1995. – 282 p
11. Ackroyd P. *The House of Doctor Dee* / Peter Ackroyd. – L. : Penguin Books, 1994. – 277 p.
12. Byatt A. *Possession*. – L. : Vintage, 1991. – 511 p.
13. Byatt A. *S. Angels & Insects* / A. S. Byatt. – L. : Vintage, 1995. – 292 p.
14. Swift G. *Waterland* : [a novel] / Graham Swift. – London : Picador, 1984. – 310.
15. Tremain R. *Restoration: a Novel of 17-th Century England* / Rose Tremain. – N. Y. etc. : Penguin books, 1991. – 371 p.
16. Winterson J. *Sexing the Cherry*. – London : Vintage, 2001. – 144 p.